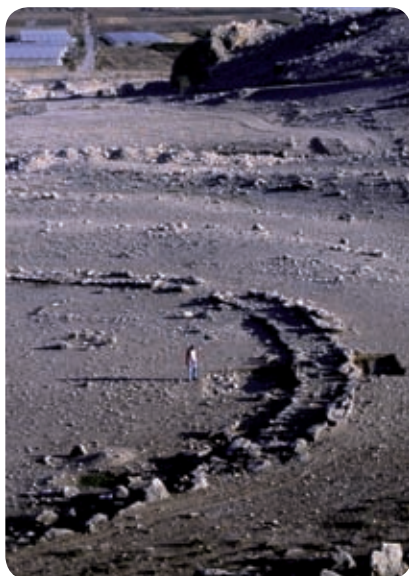

תעלומת המשכן בבקעת הירדן

מתחם "הסנדל" של ביד'ת א־שעב מזוהה על ידי חופרו עם מקומו של משכן בני ישראל, כפי שנרמז בספר תהילים. חפירות ארכיאולוגיות שנערכו במקום חשפו מתחם אבן מוזר שזמנו המאות ה־12-8 לפנה"ס, השוכן למרגלות "פרוטו־תיאטרון" טבעי ובו "דרך תהלוכות" ומזבח אבן עגול. פסוקו של מקום

כתב: ד"ר דרור בן־יוסף, מנהל מחו"ה גליל תחתון־עמקים, רשות הטבע והגנים

עקב הסנדל. צילום: דרור בן־יוסף

ביד'ת א־שעב, תצלום מהאוויר. צילום: באדיבות רון גפני, Skypics

ארכיטקטורה

מהחפירות עלה שהאתר הוא מתחם חד שכבתי מתוכנן ומפותח, המחולק לחמישה שטחים עיקריים (E-A). המתחם הוקף בקיר בנוי היטב בעל שתי שורות של אבנים גדולות, שרוחבו נע בין שניים לשלושה מטרים ואורכו הכולל כ־400 מטר. קיר זה מתאפיין בבנייה של סלעים רבועים שהונחו שורות שורות בדגם "ספסלים". באזור "עקב הסנדל" (שטח B) הוא הופך לקיר מתחם כפול עם רווח בין הקירות, שפורש כדרך היקפית ("דרך תהלוכות") שסבבה חלק משטח ה"עקב".

מבין חמשת השטחים שנחפרו, E-A, רק בשטח A נמצאה בנייה פנימית. שאר השטחים הם משטחים מפולסים ומרוצפים, הדומים לכיכרות פתוחות. בשטח A בולטת במיוחד במת אבן עגולה שפורשה כמזבח

בעיקר שבדי כלי חרס ועצמות בעלי חיים. מעניינת העובדה שהאתר הוקם ותפקד סמוך למישור בקעת הירדן, בנחיתות אסטרטגית ובמרחק רב למדי ממקור מים.

כרונולוגיה

על פי ניתוחם של כלי החרס, המהווים את הממצא המתאריך העיקרי, הוקם האתר בתקופת הברזל הראשונה, בראשית המאה ה־12 לפנה"ס. עיקר פעילותו הייתה במאות ה־10-12 לפנה"ס, ולאחר המאה העשירית יש ירידה קבועה במספרם של כלי החרס. נראה כי בימי ממלכת ישראל (תקופת הברזל השנייה) הוסיף האתר לתפקד, אך חשיבותו הלכה ופחתה. במאה השמינית לפנה"ס נעזב המקום ופסק מלהתקיים, אולי עם חורבנה של ממלכת ישראל בידי האשורים.

בסמוך למושב ארגמן שבבקעת הירדן המרכזית, למרגלותיו של רכס אום ח'רובה, שוכן אתר ארכיאולוגי חריג בעל מתאר המזכיר צורת סנדל. כבר בעת גילויו ב־1989, בסקר הר מנשה, משך המקום תשומת לב בשל מיקומו וצורתו יוצאי הדופן. בשל ייחודו הוחלט לערוך במקום חפירות, כדי להבהיר את טבעו של האתר ותקופתו.

בשנים 2002-2003 נערכו במקום שתי עונות חפירה מטעם המכון לארכיאולוגיה ע"ש זימן באוניברסיטת חיפה, בראשותו של כותב מאמר זה. שטחו הנרחב של המתחם (אורכו המקסימלי 169 מטר ורוחבו 88 מטר) וההשקעה הרבה בבנייתו מעידים על חשיבותו האזורית בתקופת ההתנחלות, השופטים והמלכים. הממצא הארכיאולוגי באתר היה דל למדי וכלל

הבמה העגולה בשטח A, מבט על. צילום: דרור בר־יוסף

לטיול יצאנו

איך מגיעים? מכביש 90 (כביש בית שאן - יריחו), בצומת ארגמן (ליד מפגש ציפורה) פונים מערבה לכיוון מושב ארגמן (אפשר להגיע לאתר ברכב משפחתי רגיל). נוסעים כ־500 מטר לכיוון ארגמן, ופונים שמאלה (דרומה) לתוך מתחם החממות של המושב. כעבור כק"מ נסיעה בין החממות, פונים ימינה (מערבה) ועולים על שביל עפר המוביל לעבר האתר (מומלץ לנווט לכיוון מגדל המים הבולט במצוק, האתר נמצא כ־500 מטר מצפון למגדל). משך הסיור: כשעה.

מסלול הסיור: מומלץ להתחיל את הסיור מהגבעה הניגשת לאתר ממערב (גבעת ה"פרוטו־תיאטרון"). אפשר לעלות אליה לתצפית מתוך האתר, לגובה של כ־20 מטר מעליו, משם יש מבט שלם ומקיף על כל המתחם ועל הרי גלעד הרחוקים. לאחר התצפית אפשר לרדת לתוך המתחם ולפנות דרומה (ימינה) לעבר "עקב הסנדל" ו"דרך התהלוכות" (שטח B). משם נפנה למרכז האתר, לחצר הפנימית (שטח D), ונמשיך צפונה לעבר הבמה העגולה (שטח A).

למי מיועד? הביקור באתר מתאים לכל המטיילים הרגילים (ללא עגלות). ההליכה מתונה ולא קשה, למעט העלייה לגבעה שמעל האתר (גבעת ה"פרוטו־תיאטרון"), שאיננה מומלצת למתקשים ללכת.

הוראות בטיחות: העונות המומלצות לביקור הן חורף, אביב וסתיו (בקיץ הבקעה לוהטת ובאתר אין צל ומים). מומלץ לתאם מראש את הביקור עם חטיבת הבקעה.

נראה שהמקום שימש לכינוסים עונתיים, שנודע להם אופי פולחני, של אוכלוסייה נוודית או נוודית למחצה. אוכלוסייה זו חיה בבקעת הירדן או השתמשה בה למעבר עונתי.

מהידוע לנו מסיפורי המקרא (בעיקר מספרי יהושע ושופטים), שימשה בקעת הירדן המערבית כסף הכניסה של בני ישראל לכנען ונודעה כתחנה יישובית ראשונה בטרם פנו ישראלים לעבר ההר המרכזי, העמקים והחוף.

בתקופת הברזל הראשונה אוכלסה כנען בשלוש קבוצות אתניות עיקריות: כנענים (תושביה המקוריים של הארץ) שהתיישבו בעמקים; גויים (מהגרים שמקורם במערב ים תיכון, כגון הפלישתים) שהתיישבו ברצועת החוף; וישראלים, שעל פי המקרא חדרו לארץ ממזרח וישבו בבקעה ובהר. מקומו של האתר בבקעה מסייע בזיהוי בוניו ומפעיליו כישראלים.

מחקרים ארכיאולוגיים שנערכו בבקעת הירדן המערבית מצביעים על עלייה יישובית חסרת תקדים באזור: מתריסר יישובים בתקופת הברונזה המאוחרת (המאות ה־14-13 לפנה"ס) לכ־120 יישובים בתקופת הברזל הראשונה (המאות ה־12-10 לפנה"ס), רובם מתחמי אבן סגלגלים של רועים-נוודים.

רמז לזהות האתר

אדם זרטל, פרופסור לארכאולוגיה של ארץ ישראל והמזרח הקדום מאוניברסיטת חיפה, הציע לזהות את המתחם עם אחד

עולה. המקום מציג שורה של תכונות ללא מקבילות עד עתה. אלה באות לביטוי בניתוח הארכיטקטוני על פי הפרמטרים הבאים:

א. המקום תוכנן מראש ונבנה בתבנית בעלת משמעות וייעוד ייחודיים. תכנון זה מתבטא בצורה המיוחדת ובהרכב האזורים הפנימיים.

ב. האתר מוקף קיר מתחם, שחלקו הפנימי ריק כמעט ממבנים וחלקים בתוכו היו מרוצפים. רק בשטח A, כאמור, זוהו קירות שחילקו אותו למעין רבעים. קיר המתחם היה נמוך במתכוון, וברור שהאתר כולו לא נועד למגורים סתם.

ג. אין מתאם בין ההשקעה וההקפדה בארכיטקטורה ההיקפית לבין מיעוט ההשקעה ופשטות הבנייה הפנימית. מכלל זה יוצאים במת האבן העגולה והחצר המרכזית (שטח D).

ד. במקום לא חלו שינויים מהותיים במשך מאות השנים של פעילותו. מכאן שהתכנון והבנייה נעשו לאורם של עקרונות שלא השתנו.

ה. בשטח D שבלב האתר הושקעו מאמצי בנייה ניכרים. גובה הקירות (שני מטרים בקירוב) מצביע על תפקיד מרכזי. מעניין גם שפינות המבנה מכוונות בדיוק לרוחות השמיים.

פירוש פונקציונלי והיסטורי

הצורה המיוחדת, ההשקעה בבנייה, הריצופים, "דרך התהלוכות" והבמה העגולה, מייחדים את המקום מכל אתר אחר בתקופות הברזל הראשונה והשנייה.

סימני המשכן בביד'ת א־שעב

עתה, לאחר שהצגנו את מתחם ה"סנדל" בביד'ת א־שעב, ואת האפשרות הסבירה שהמשכן עבר משילה לאזור אדם העיר, יש לברר אם יש התאמה בין דיני התורה העוסקים במשכן (שמות כה ואילך), לבין המציאות הארכיאולוגית בשטח:

א. מידות חצר המשכן היו מאה אמה על חמישים אמה (אמה = כ־46 ס"מ); בחצר הבנויה שבמרכז המתחם (שטח D) יש קיר באורך של 46 מטר, העשוי להתאים לתקן חצר המשכן (מאה אמה).

ב. למיקום המתחם, בתחתית המדרון, נודעת משמעות רבה. נראה שהמדרון בעל המסלע הקובייתי שימש להתכנסות הקהל ולישיבה של אלפי בני אדם. לדעת הכותב ראוי לפרשו כ"פרוטו־תיאטרון" טבעי.

ג. "דרך התהלוכות" שימשה לתנועה סביב ה"עקב" בשטח B. תנועה היקפית בתהלוכה אופיינית לאתרים מקודשים בתרבויות המזרח הקדום.

ד. הבמה העגולה בשטח A שימשה מרכז לפעולות טקסיות באתר. מסקנה זו עולה גם מריכוז העצמות ושברי סירי הבישול ברדיוס של 10-20 מטרים סביבה. במות פולחן עגולות ידועות לנו מתקופת הברונזה הקדומה במגידו ובאבו זרקון שבעבר הירדן המזרחי, אך זו הבמה העגולה הראשונה הידועה לנו מתקופת הברזל הראשונה.

ה. עצמות בעלי חיים שנמצאו בחפירה (כולן כשרות לפי דין תורה, להוציא עצם אחת של חמור), מעידות על תרבות נוודית, המבוססת על גידול מקנה. רוב העצמות נמצאו סביב הבמה העגולה, שבה התרכזו השחיטה והמאכל של בשר בעלי החיים. מהאמור לעיל עולה האפשרות לזהות את מתחם ה"סנדל" עם "אוהל באדם", מקום מקודש מקדמת דנא ליד מעברות הירדן, במתחם של ביד'ת א־שעב היה, ככל הנראה, מרכז פולחני, שעלה לגדולה במקביל לירידת המשכן בשילה. לאורכה של תקופת הברזל, ובמיוחד במאתיים השנים הראשונות שלה, נהגו נוודים להתכנס ולעלות לרגל לאתר זה. עדיין נעלמים מאתנו אופיים של הפעולות והטקסים שנערכו כאן: ה"מסלול" מציע הקפה וסיבוב של שטח B, בעוד שהבמה העגולה מצביעה פעילות פולחנית בשטח A.

קטע מדרך התהלוכות בשטח B. צילום: דרור בן־יוסף

הבמה העגולה לאחר חשיפתה בשטח A. צילום: דרור בן־יוסף

אירוע יוצא דופן בתולדות העם, הנעדר מספרי המקרא האחרים. באירוע זה מתואר מעבר המשכן משילה, שנחרבה על ידי הפלישתים (במאה ה־11 לפנה"ס), לאזור אדם העיר: "ויטש משכן שילה אהל שכן באדם" (ע"ח, ס). לפסוק זה שני חלקים מקבילים ומשלימים: ויטש = שכן; משכן = אהל; שילה = אדם. לדעת כותב המאמר, לא סביר שמשכן בני ישראל עבר משילה לאדם העיר, שהרי עיר זו נמצאת בעבר הירדן המזרחי - מקום שנחשב תמיד מחוץ לגבולות הארץ המקודשת (השוו למשל: עונשו של משה, שלא חצה את הירדן מערבה). לפיכך יש להבין את הפסוק הנ"ל כהעברת אוהל מועד לבקעת הירדן המערבית, לאזור אדם העיר, למתחם המיוחד של ביד'ת א־שעב, הממוקם כ־6 ק"מ צפונית־מערבית לתל א־דמיה.

ה"גלגלים" הנזכרים במקרא (ראו למשל: יהושע ה, י-יא). באתרי הגלגל נערכו התכנסויות ופעולות טקסיות ופולחניות, שנמשכו עד סופה של תקופת הברזל. רמז לזהות האתר נמצא, לדעת כותב המאמר, בשני קטעים חשובים במקרא. הראשון, יהושע כ"ב, העוסק במרכז פולחני שהוקם באזור הבקעה על ידי שבטי עבר הירדן המזרחי - גז, ראובן וחצי המנשה. שלמה דב גויטיין, חוקר האסלאם, יהדות תימן והגניזה, הצביע לראשונה על אפשרות קיומו של מרכז פולחני נוסף, המקביל לשילה, באזור אדם העיר (המזוהה בתל א־דמיה). המקור השני, החשוב יותר לענייננו, הוא מזמור ע"ח בספר תהילים, המתאר בלקוניות את קורתיו של עם ישראל מיציאת מצרים ועד להקמת בית המקדש בירושלים. באחד הפסוקים נזכר, ברמז,